

سمینار مقدماتی نسخه‌های خطی (اولین: ۱-۲ خرداد ۱۳۷۹: تهران)^۱

میترا صمیعی^۲

مقدمه

سمینار مقدماتی نسخه‌های خطی در تاریخ ۱-۲ خرداد ماه ۱۳۷۹ در محل سابق مجلس شورای اسلامی برگزار شد. مسئولیت اصلی برگزاری این سمینار را کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی با همکاری کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران و کتابخانه و موزه ملی ملک برعهده داشتند و چندین کتابخانه و سازمان نیز این سمینار را پشتیبانی می‌کردند.^۳ در این سمینار دو روزه به منظور شناخت، احیا و آشناسازی همگان با میراث نفیس و ارزشمند اسلامی و حفظ و نگهداری آن برای آیندگان، بسیاری از کارشناسان نسخه‌های خطی و اندیشمندان و متخصصان کتابداری و اطلاع‌رسانی در زمینه نگهداری و احیا، تصحیح، و فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی به بحث و تبادل نظر پرداختند.

اهداف اصلی سمینار

براساس بررسی سیاهه مباحث پیشنهادی اولیه فراخوان مقاله و نیز گزارش دبیر سمینار،

1. Pre. Seminar On Manuscripts, 21-22 May 2000

۲. کارشناس کتابداری و اطلاع‌رسانی کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران
۳. کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان میراث فرهنگی کشور، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، و صدا و سیماى جمهوری اسلامی ایران این سمینار را پشتیبانی نمودند.

مهم‌ترین اهداف سمینار مقدماتی نسخه‌های خطی را می‌توان چنین برشمرد:

- شناخت و بررسی نسخه‌های خطی
- آموزش نسخه‌شناسی و فهرست‌نگاری
- شناسایی گنجینه‌های نسخه‌های خطی در ایران
- حفظ و نگهداری و ترمیم نسخه‌های خطی

سیاهه موضوعات پیشنهادی فراخوان مقاله:

نسخه‌شناسی

- تاریخ و آداب کتابت
- کتابخانه‌ها (نوشتارخانه) و حجره‌های کتاب‌فروشی
- طبقات و اصناف کاتبان و وراقان

نسخه‌نویسی

- پیشینه، آداب و اصول نسخه‌نویسی
- مکتب‌ها و شبکه‌های نسخه‌نویسی
- سانسور در نسخه‌های خطی

سند و سندشناسی

- انواع سند و آداب سندنویسی
- اصالت جنس زبان خط و اندازه سند
- مجلات و مهرها

کتاب‌شناسی

- روش و شیوه‌های کهن کتاب‌شناسی
- کتاب‌شناسان جهان اسلام (قدیم و جدید)

فهرست‌نگاری

- فهرست‌نویسان و روش‌های فهرست‌نگاری
- یکنواختی در فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی

کتابداری

- کتابداران و پیشینه کتابداری در جهان اسلام
- مناصب و القاب کتابداران در قدیم.

نسخه‌های خطی اسلامی و غرب

- انتقال نسخه‌های خطی اسلامی به غرب
- گنجینه‌های نسخه‌های خطی اسلامی در غرب
- خاورشناسان و فهرستنویسی نسخه‌های خطی اسلامی
- چاپ و انتشار متون اسلامی در غرب
- خاورشناسان و نقد و تصحیح متون اسلامی؛

کتاب‌پردازی

- انواع و اقسام جلد (شکل، جنس، نوع، تزئینات و نقوش روی آن
- تاریخ صحافی و جلدسازی در ایران و کشورهای اسلامی
- صحافان و جلدسازان نسخه‌های خطی
- ابزار و ادوات صحافی و اصلاحات و واژه‌های مربوط به آن
- تأثیر و تأثر جلدسازان و صحافان اسلامی بر جلدسازان اروپایی
- ابزار و ادوات مربوط به علوم و فنون در نسخه‌های خطی
- طراحی، نقاشی، تذهیب و تشعیر در نسخه‌های خطی
- خط‌شناسی، خوشنویسی و خوش‌نویسان نسخه‌های خطی
- نقاشان و تذهیب‌گران نسخه‌های خطی
- انواع کاغذ، کاغذگری و کاغذگران.

ابزارهای نگارش

- ابزارهای نگارش و متفرعات آن
- قلم و هنر قلمدان‌سازی در ایران و کشورهای اسلامی
- مرکب و گونه‌های آن

حفاظت و مرمت نسخه‌های خطی

- بررسی آسیب‌ها و آفات (فیزیکی، شیمیایی، بیولوژیکی)
- راه‌های پیشگیری و مبارزه با عوامل آسیب‌رسان
- بررسی ماهیت مواد و عناصر تشکیل دهنده نسخه‌ها
- حفاظت و مرمت جلد و کاغذ

اطلاع‌رسانی

- اطلاع‌رسانی نسخه‌های خطی با استفاده از فن‌آوری پیشرفته
- خدمات‌دهی کتابخانه‌ها به پژوهشگران نسخه‌های خطی

- شیوه‌های حفاظت نسخه‌های خطی در سیستم‌های رایانه‌ای
- بهره‌گیری از میکروفیلم و لوح فشرده برای حفاظت از نسخه‌های خطی؛ نقد، تصحیح و انتشار
- بررسی شیوه‌ها و روش‌های مختلف در نقد و تصحیح متون
- اهمیت، ضرورت، و شیوه‌های چاپ عکسی نسخه‌های خطی
- علل کم توجهی به چاپ متون در ایران.

آغاز کار سمینار

سمینار در روز یکشنبه اول خرداد ۱۳۷۹ با تلاوتی آیاتی از قرآن مجید رسماً افتتاح شد. سپس دبیر سمینار گزارشی از نحوه برگزاری و فعالیت‌های دبیرخانه سمینار، ارائه کرد و سپس آقای دکتر حبیبی، معاون اول رئیس جمهور و رئیس سمینار درباره تلاش برای شناسایی نسخه‌های خطی و گردآوری و حفاظت و مرمت آنها و نیز اهمیت رسم الخط نسخه‌ها سخنانی ایراد نمودند. سخنران بعدی حجت‌الاسلام سیدمحمد علی احمدی ابهری، ریاست محترم کتابخانه مجلس شورای اسلامی درباره اهمیت نسخه‌های خطی و طرح‌های پژوهشی مرتبط با نسخه‌های خطی و انتشار گنجینه بهارستان (شامل رساله‌های نفیس در هشت موضوع قرآن و حدیث، فقه و اصول، فلسفه و کلام، ادبیات عرب، ادبیات فارسی، تاریخ و جغرافیا، علوم و فنون و کتاب‌آرایی) و نشریه تخصصی در زمینه نسخه‌شناسی، کتاب‌پردازی و کتاب‌آرایی با عنوان نامه بهارستان و نیز امکانات تهیه میکروفیلم از نسخه‌های خطی جهت تسهیل دسترسی محققان به نسخه‌های خطی سخنرانی نمودند.

مقالات ارائه شده در سمینار

بنابر اظهارات دبیر سمینار، حدود یکصد مقاله به دبیرخانه ارسال شد که از آن تعداد ۲۸ مقاله به دلیل نازل بودن سطح علمی یا بی‌ارتباطی با موضوع مردود، و ۴۹ مقاله برای ارائه انتخاب و بقیه برای بررسی‌های بیشتر و نهایتاً درج در مجموعه مقالات سمینار در دست آماده‌سازی است.

البته برخی از مقالات ارائه شده در سمینار به دلیل تخصصی بودن موضوع به درخواست و سفارش تهیه شده بود. در این سمینار دو روزه جمعاً ۳۹ سخنرانی و مقاله ارائه شد که ۱۰ سخنرانی به صورت عمومی و ۳۹ سخنرانی به صورت تخصصی با عنوان گروه‌های تخصصی در هفت گروه زیر ارائه شدند:

- حفاظت و مرمت
 - اسناد
 - تصحیح متون
 - کتابداری و اطلاع‌رسانی (با گرایش به نسخه‌های خطی)
 - آموزش نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی
 - نسخه‌آرایی
 - نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی.
- در روز اول سمینار ابتدا سخنرانی‌های عمومی در زمینه بررسی‌های عمومی با عناوین زیر ارائه شد:
- نسخه‌های خطی گامی برای شناخت و تدوین تاریخ علوم اسلامی توسط آقای عبدالحسین حائری.
 - فهرستگان جهانی دستنویس‌های فارسی توسط آقای احمد منزوی
 - وضعیت نسخه‌های خطی اسلامی در جهان، نوشته دکتر هادی شریفی که توسط آقای ایرج افشار قرائت شد.
 - سپس مقالات در ۴ گروه تخصصی به ترتیب زیر ارائه شد:

گروه ۱. حفاظت و مرمت

- ضرورت حفاظت و مرمت علمی نسخه‌های خطی توسط دکتر رسول وطن‌دوست
- نگهداری و مرمت جلدهای قدیمی توسط مهدی عتیقی
- تهدیدات بیولوژیکی بر روی کتاب، کتابدار و مخازن نسخه‌های خطی توسط دکتر محمد قهری؛
- کاربرد فن‌آوری در حفاظت اسناد و نسخه‌های خطی توسط مهندس حسن خلیلی.

گروه ۲. اسناد

- مجموعه اسناد خاندان حاج امین الضرب توسط دکتر اصغر مهدوی؛
- معرفی کهن‌ترین اسناد فارسی ایران (بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی) توسط زهره روح‌فر
- جعل سند در بستر تاریخ، توسط محسن جعفری مذهب
- مقدمه‌ای بر سازماندهی فرمان‌ها و رقم‌های دوره قاجاریه توسط رضا فراستی.
- پیشنهادی برای فهرست‌برداری از اسناد کهن توسط عمادالدین شیخ‌الحکمایی
- شیوه نگارش و تدوین منشآت توسط سوسن اصیلی.

گروه ۳. تصحیح متون

- از نسخه‌شناسی تا متن‌شناسی توسط نصرالله پورجوادی

- بازسازی متون مفقوده توسط حجت‌الاسلام رسول جعفریان
- چند نکته درباره شیوه تصحیح متون توسط دکتر علی اشرف صادقی
- تأملات نظری کارآمد در تصحیح متون ادبی توسط جويا جهانبخش
- اهمیت متون خطی موسیقی و ضرورت تصحیح متون علمی آنها توسط آریو رستمی

گروه ۴. کتابداری و اطلاع‌رسانی

- طبقه‌بندی علوم در قدیم و مقایسه آن با طبقه‌بندی معروف در دو قرن اخیر توسط مرتضی

تیموری

- وقف نامه‌ها و تأثیر آن بر اداره کتابخانه در گذشته توسط دکتر الیاس صفاران
- خدمات دهی کتابخانه‌ها به پژوهشگران نسخه‌های خطی توسط رضا خانی‌پور
- درآمدی بر مشکلات فهرست‌نویسی، اطلاع‌رسانی و شیوه‌های حفاظت از نسخه‌های خطی در سیستم‌های رایانه‌ای توسط دکتر محمد حسن هجرتی
- اطلاع‌رسانی و اشاعه اطلاعات نسخه‌های خطی توسط مهندس کاوس رمضان‌زاده
- طرح تهیه میکروفیلم و اسکن از نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، گامی در جهت ایجاد پایگاه مرکزی میکروفیلم در ایران توسط دکتر فریدون آزاده
- در روز دوم سمینار نیز مقالات به دو صورت جلسات تخصصی و عمومی ارائه شدند.

گروه‌های تخصصی

گروه ۱: آموزش نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی که به صورت میزگرد برگزار شد.

گروه ۲: نسخه‌آرایی

- نوشتارخانه بایسنغری مرکز نسخه‌آرایی در قرن نهم، توسط نجیب مایل هروی
- کتاب‌آرایی و کتاب‌پردازی در موزه ریح رشیدی، توسط غلامرضا پرنده
- معراج‌نامه، شاهکار کتابخانه تیموری، توسط دکتر مهناز شایسته‌فر
- طبقه‌بندی آثار یاقوت مستعصمی و امضاهاى وی، توسط ایرج نعیمایی عالی
- صفی‌الدین ارموی خوشنویس بزرگ قرن هفتم، توسط محسن محمدی
- قرآن منحصر به فرد بابری و راز و رمز خط اختراعی آن توسط مهندس فضل‌الله فاضل

نیشابوری

- تذهیب و مکاتب آن، توسط اردشیر مجرد تاکستانی

- نسخه خطی صورالکواکب صوفی و تأثیر آن بر نقوش نجومی هنر سلجوقی، توسط دکتر محمد خزائی

- قرآن محمد شفیع ارسنجانی و ویژگی‌های ممتاز هنری آن، توسط حسین رزاقی
- فرم‌های نوین در صحافی سنتی، توسط مهندس محمدحسین اسلام پناه
- ورق در الفهرست ابن ندیم، توسط محسن ناجی نصرآبادی
- مقواگری در تاریخ تجلید تمدن اسلامی توسط مصطفی رستمی

گروه ۳: نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی

- قطع در نسخه‌های خطی، توسط ایرج افشار
- بررسی و تحلیل علل و انواع ناهنجاری‌ها در فرآیند نسخه‌نویسی کاتبان، توسط دکتر فریدون اعوانی
- انجامه در نسخه‌های خطی، توسط حسن هاشمی میناباد
- رساله حنین بن اسحاق یا کهن‌ترین فهرست در جهان، توسط دکتر مهدی محقق
- وحدت رویه در فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی و کاربرد رایانه در این حوزه، توسط حبیب‌الله عظیمی
- بررسی آماری و مستند به نسخه‌های خطی فهرست شده و فهرست نشده در جهان، توسط احمدرضا رحیمی ویسه.

میزگردها

در طول سمینار بنابر ضرورت موضوع ۲ میزگرد در موضوع آموزش نسخه‌شناسی و فهرست‌نویسی و یک میزگرد در زمینه حفاظت و مرمت نسخه‌های خطی با سه تقسیم‌بندی: فن‌شناسی، آسیب‌شناسی، تجربیات مرمتی با حضور استادان و کارشناسان فن برگزار شد.

برنامه‌های جانبی سمینار

در حاشیه برگزاری سمینار، نمایشگاهی در موضوعاتی مانند کارگاه حفاظت و مرمت، کارگاه جلدسازی و صحافی سنتی آقای مهندس اسلام پناه، نسخه‌های خطی و فن‌آوری نوین، و کهن‌ترین اسناد فارسی ایران برگزار شد. غرفه‌هایی نیز به کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، کتابخانه ملی، مدرسه عالی شهید مطهری، گنجینه ملی ایران، و سازمان میراث فرهنگی اختصاص یافته بود. همچنین شش جلد کتاب با عناوین ذیل که توسط انتشارات مجلس منتشر

شده بود به نمایش گذاشته شد.

- تاریخ نسخه‌شناسی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی اثر نجیب مایل هروی

- مقدمه‌ای بر اصول و قواعد فهرست نگاری نسخه‌های خطی اثر محمد وفادار مرادی

- کتابشناسی متون چاپ شده در ایران (از سال ۱۳۵۷-۱۳۷۸) تهیه و تدوین خانم سلطان

محمدی.

- تصحیح روزنامه‌چه غیاث الدین محمد نقاش (هنرمند سبک آفرین نگارگری در دوره

تیموری) تصحیح و تحقیق اردشیر مجرد تاکستانی

- ترجمه کتاب عمده الالباب اثر معزین بادیس صنهاجی، ترجمه دکتر

صادق خورشیا

- فرآیندهای غیرشیمیایی برای آفت‌زدایی مجموعه‌های کتابخانه ترجمه دکتر مهرداد نیکنام،

عضو هیأت علمی کتابخانه ملی ایران که همزمان با برگزاری سمینار منتشر و در شمار معدودی

نیز توزیع گردید.

۱. گروه حفاظت و مرمت

الف. تشکیل دبیرخانه گروه حفاظت و مرمت؛

ب. تشکیل گروه یا انجمن حفاظت گران و مرمت‌گران کتب و اسناد؛

ج. طرح منشور واحد جهت اجرای برنامه‌های حفاظت و مرمت با هماهنگی کتابخانه‌ها،

مرکز اسناد و مؤسسات و مراکز ذریبط؛

د. انتشار تحقیقات و مطالعات انجام شده در زمینه حفاظت و مرمت کتب خطی، اسناد و

دیگر مواد کتابخانه‌ای؛

۲. گروه اسناد

تشکیل انجمن سندپردازان به منظور پرداختن به شاخه‌های علمی مربوط به سندشناسی و

تلاش در جهت دستیابی به اهداف ذیل:

الف. تدوین ویژگی‌های صوری و محتوایی و ساختاری سند در دوره‌های مختلف تاریخی

به منظور ایجاد راهی برای نقد و شناسایی سند و تفکیک اسناد اصیل از غیراصیل؛

ب. سعی در یکسان‌سازی روش‌های فهرست‌برداری از اسناد؛

ج. ایجاد مرکزی برای گردآوری نسخه‌های اصلی یا عکسی اسناد کهن اسلامی - ایرانی پیش

از صفویه از سراسر جهان؛

د. دست‌یابی به اصولی برای ثبت اعلام تاریخی.

۳. گروه تصحیح و احیاء متون

- تشکیل گروه یا انجمن محققان و مصححان نسخه خطی به منظور دست یافتن به اهداف ذیل:
- الف. ضابطه‌مند نمودن شیوه‌های تصحیح نسخه‌های خطی جهت ارائه بهتر و پرثمرتر میراث مکتوب؛
- ب. تشکیل کلاس‌ها و گروه‌های آموزشی جهت انتقال روش‌های علمی تصحیح متون به علاقه‌مندان و محققان دست‌اندرکار؛
- ج. حمایت مادی و معنوی از حقوق مصححان نسخه‌های خطی به منظور تشویق بیشتر ایشان به احیای این موراث؛
- د. تشویق به سرمایه‌گذاری در امر احیای نسخه‌های خطی؛
- ه. تشکیل بانک اطلاعاتی در زمینه نسخه‌های موجود در ایران و جهان؛
- و. تلاش در جهت گسترش تبادل اطلاعات بین کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی و تحقیقاتی داخل و خارجی؛
- ز. تشکیل مرکزی با عنوان بانک میکروفیلم نسخه‌های خطی در ایران؛
- ح. بزرگداشت مصححان، نسخه‌شناسان، فهرست‌نگاران و کلیه کسانی که در حوزه احیای متون فعالیت دارند.

۴. گروه آموزش نسخه‌شناسی و فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی

- الف. ایجاد دوره‌های آموزشی در سطح کارشناسی ارشد و دکتری؛
- ب. گنجانیدن واحدهائی در مورد آشنایی با نسخ خطی در رشته کتابداری دانشگاه‌ها به منظور آشنایی بیشتر کتابداران جدید با سنت و میراث گذشتگان؛
- ج. اجرای طرح آموزش مراجعان و علاقه‌مندان به نسخه‌های خطی در کتابخانه‌هایی که دارای مجموعه نسخ خطی هستند.

۵. گروه کتابداری و اطلاع‌رسانی

- الف. تهیه طرح مدون خدمات رسانی بخش نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های دارای این گنجینه؛
- ب. فهرست‌نگاری نسخه‌های خطی با استفاده از فن‌آوری مدرن و به صورت یک‌دست با بهره‌مندی از تجربیات ارزشمند فهرست‌نگاری سنتی و در نظر گرفتن تمامی جنبه‌های ارزشمند

کارگذشتگان و معاصرین؛

ج. مصاحبه کتابداران با محققان و مراجعان بخش نسخه‌های خطی و آموزش آنان برای استفاده صحیح از نسخ و رفع نیازهای ایشان از طریق ارجاع، ارائه فهرست‌ها، میکروفیلم و در صورت نیاز اصل نسخه‌های خطی؛

د. تهیه متون مدون آموزشی برای حفظ تجربیات گران سنگ بزرگان این حوزه و ترجمه آثار مشابه خارجی و در نهایت اجرای سمینارها و جلسات مشابه در جهت رشد و پیشرفت تلاش‌های این حوزه و بررسی و تجزیه و تحلیل تلاش‌های انجام یافته.

مراسم اختتامیه

در پایان سمینار جناب آقای موسوی بجنوردی ریاست محترم کتابخانه ملی سخنرانی نمودند و سپس قطعنامه توسط جناب آقای شکراللهی، مسئول فراهم‌آوری کتابخانه مجلس شورای اسلامی قرائت شد و پس از آن جوایزی شامل لوح تقدیر و سکه بهار آزادی به سخنرانان و اعضای اصلی میزگردها و دست‌اندرکاران برگزاری سمینار تقدیم گردید.

متن قطعنامه سمینار

نسخه‌های خطی میراث ملی و متعلق به همگان است و لازم است با روش‌های علمی و شیوه‌های قانونمند نسبت به حفظ، جمع‌آوری، معرفی و احیاء و اشاعه آنها همت گماشت. در این راستا و به تفکیک گروه‌های تخصصی به موارد زیر تأکید می‌گردد:

نتیجه‌گیری و پیشنهادات

در خلال دو روز سمینار مقدماتی نسخه‌های خطی، فرصت مناسبی پیش آمد تا صاحب‌نظران درباره مسائل گوناگون مربوط به نسخه‌های خطی هم در زمینه کتابشناسی و هم در خصوص نسخه‌شناسی و نیز مسائل و مباحث تخصصی مانند بازیابی، مرمت و بازسازی و صحافی و حفاظت و بازشناسی و بهره‌برداری از آنها به تفصیل سخن بگویند و راه‌های هماهنگی درباره اطلاع‌رسانی مربوط به نسخه‌های خطی را نخست در ایران و سپس در جهان اسلام و همزمان در کلیه مراکز نگهداری نسخه‌های خطی جهان اسلام مشخص سازند و نیز راه‌هایی را برای حفاظت این منابع گرانبها و شناسایی آنها مطرح کنند.

البته بهتر بود که مدت زمان بیشتری را برای ارسال مقالات اختصاص می‌دادند تا نویسندگان فرصت کافی برای تهیه مقالات داشته باشند و باید چکیده‌ای از مقالات پذیرفته شده در سمینار

بین شرکت‌کنندگان توزیع می‌شد و نیز بهتر بود که نسخی از کتاب‌های به نمایش گذاشته در سمینار در بین شرکت‌کنندگانی که مایل به تهیه آنها بودند، توزیع و یا به معرض فروش گذاشته می‌شد. البته با توجه به اینکه هنوز در کشور ما تخصص به معنی خاص خود حاکم نیست بسیاری از شرکت‌کنندگان سمینار، تخصصی شدن بخشی‌هایی از مقالات را مفید نمی‌دانستند که البته انتشار به موقع و سریع متن مقالات ارائه شده در گروه‌های تخصصی می‌تواند این نقیصه را جبران نماید.

در مجموع برگزاری چنین سمینارهایی جهت بالا بردن سطح علمی و تخصصی کارکنان کتابخانه‌ها به ویژه بخش نسخه‌های خطی می‌تواند مفید باشد. امید است بتوان فاصله این‌گونه سمینارها را کوتاه‌تر نمود تا باعث اعتلای هر چه بیشتر حوزه‌های نسخه‌شناسی و فهرست‌نگاری و حفاظت نسخه‌های خطی گردد.